

Universitat
de les Illes Balears

TREBALL DE FI DE GRAU

LA NEOLIBERALITZACIÓ DE LA SOCIETAT I LA DEMOCRÀCIA

Margarita Valls Escobar

Grau de: Filosofia

Facultat de: Filosofia i Lletres

Any acadèmic 2022-23

LA NEOLIBERALITZACIÓ DE LA SOCIETAT I LA DEMOCRÀCIA

Margarita Valls Escobar

Treball de Fi de Grau

Facultat de: Filosofia i Lletres

Universitat de les Illes Balears

Any acadèmic 2022-23

Paraules clau del treball:

«Neoliberalisme», «desdemocratització», «societat», «mercantilització»

Nom del tutor / la tutora del treball: Tomeu Sales Gelabert

Nom del tutor / la tutora (si escau)

Autoritz la Universitat a incloure aquest treball en el repositori institucional per consultar-lo en accés obert i difondre'l en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor/a		Tutor/a	
Sí	No	Sí	No
☒	☐	☒	☐

Resum

El neoliberalisme no és una simple teoria política i econòmica present a la majoria d'Estats del món, sinó que és un dels causants del declivi de la democràcia i la pèrdua de la significativitat de l'espai social i polític. A través de pràctiques com la governança, introdueix processos propis de la gestió empresarial i del sector de les finances en l'àmbit públic i en l'Estat. Aquestes representen dinàmiques desdemocratitzadores, les quals desplacen les pràctiques i els conceptes democràtics, com ara la participació política o la igualtat entre ciutadans, de l'espai polític i social. Així, els mètodes de govern de les empreses penetren en la democràcia i la desarticulen. El que s'intentarà demostrar és el fet que el neoliberalisme estén la seva racionalitat a totes les esferes, mercantilitzant i economitant tots els àmbits de la vida. En conseqüència, figures com el govern, el subjecte o la ciutadania són economitats i buidats de significat polític.

Abstract

Neoliberalism isn't just a simple political and economic theory that sits at the very core of most states around the world. It is one of the causes of democracy's decline and the loss of meaning of the social and political spheres. Using practices such as governance, neoliberalism introduces dynamics that originate in business and finances to the public sector and the state itself. These represent de-democratizing processes that dismiss democratic functions and concepts from the political and social spheres, such as political participation and equality between citizens. Therefore, methods that are used to control the productivity of corporations penetrate in democracy's sphere and deactivate it. What we will try to present in this work is the fact that neoliberalism extends its rationality to all spheres of reality, marketizing and economizing all aspects of life. Consequently, figures such as the government, the subject or citizenship are economized and emptied of political significance.

Índex

Introducció Metodològica.....	5
Repàs Històric del Liberalisme, Neoliberalisme i Ordoliberalisme	7
El Neoliberalisme com a Forma de Producció d'una Nova Racionalitat	14
Les Transformacions de l'Estat i el Subjecte a Causa del Neoliberalisme	16
Les Dinàmiques Desdemocratitzadores del Neoliberalisme	23
Conclusions	27
Referències Bibliogràfiques	29

Introducció Metodològica

En aquest treball ens proposem d'investigar els efectes del neoliberalisme sobre la societat i la democràcia; específicament, els que representen conseqüències negatives i desdemocratitzadores. Aquesta raó econòmica no només és una forma de fer economia, sinó que també és la causant de la pèrdua d'espais i funcions polítiques, fet que es pot exemplificar observant que la participació política ciutadana ha estat reduïda a l'acte de votar i la impossibilitat de trobar espais on es pugui donar la deliberació pública sobre afers comuns. Es vol investigar també la pèrdua del significat de la democràcia que es dona com a resultat del procés de reducció i formalització d'aquesta.

Amb l'elaboració d'aquest text es vol assolir una sèrie d'objectius. En primer lloc, obtenir una explicació acurada de les bases, els mecanismes i el funcionament del neoliberalisme. Segon, analitzar els efectes del neoliberalisme sobre la democràcia i l'espai polític i social. Tercer, descriure la transformació dels organismes públics i els agents socials sota la racionalitat neoliberal. Finalment, s'intentarà demostrar que el neoliberalisme té efectes nocius sobre la democràcia, els quals són encapçalats per la desdemocratització de la societat.

La metodologia que se seguirà per tal d'aconseguir-ho és la lectura dels següents textos i el treball amb aquestes fonts. A tall de bibliografia primària, s'ha utilitzat el text *La nueva razón del mundo* de Christian Laval i Pierre Dardot per tal d'aconseguir un marc sòlid conceptual i teòric del neoliberalisme. També entren en aquest grup les obres *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* i *En las ruinas del neoliberalismo* de Wendy Brown, les quals es centren en la relació entre la democràcia i el neoliberalisme. Ofereixen un punt de vista crític amb el neoliberalisme a causa de la consideració dels seus efectes desdemocratitzadors. Cal assenyalar que és del primer dels textos de Brown que s'ha extret la hipòtesi i la tesi principal d'aquest Treball de Fi de Grau.

A tall de bibliografia secundària, s'ha fet servir el capítol sisè del text *Los talleres ocultos del capital* de Nancy Fraser, anomenat *La crisis de la democracia como crisis capitalista. Sobre las contradicciones políticas del capitalismo financiarizado*, per tal d'enriquir l'anàlisi pròpia amb els tints de la crítica anticapitalista. El segon text de bibliografia secundària del qual s'ha fet ús ha estat l'obra *Breve historia del neoliberalismo* de David Harvey, de la qual s'ha extret una idea general del punt de vista marxista sobre el neoliberalisme i una caracterització de l'Estat neoliberal. La resta d'obres que apareixen citades en l'apartat de referències bibliogràfiques representen textos de consulta.

Pel que fa a les perspectives que s'han tractat en aquest text, cal assenyalar l'enfocament emprat per analitzar el neoliberalisme i l'actitud amb la qual s'han tractat als

textos. Per una banda, es configuren tres enfocaments des dels quals és possible analitzar el neoliberalisme. El primer té el seu origen en Foucault i es basa a entendre el neoliberalisme com a racionalitat i imaginari social i polític, el segon fa referència a un conjunt de polítiques públiques i el tercer es tracta d'una aproximació marxista o de classe. Aquesta darrera via entén en neoliberalisme com a estratègia de la classe capitalista. En aquest treball s'aposta per una concepció bidimensional del neoliberalisme que combina la primera i la segona via. Una altra clau metodològica és el fet d'analitzar-lo des d'un punt de vista filosòfic i no econòmic. Finalment, es presenta una aproximació analítica i crítica a aquest i es participa d'una lectura descriptiva i analítica dels textos utilitzats. La perspectiva crítica només serà usada pel que fa al treball dels textos amb el capítol extret del llibre de Nancy Fraser.

La realització d'aquest text es justifica d'acord amb la voluntat d'entendre el panorama polític actual, a la concepció segons la qual el neoliberalisme ha esdevingut obsolet i a la possibilitat de dibuixar un futur polític més democràtic. Pel que fa a la primera qüestió, s'observa un creixent descontentament amb el funcionament de la política actual, la qual cosa es representa amb la poca serietat que la comunitat copsa de les intervencions al Parlament, el gran percentatge d'abstencionisme tant en l'àmbit juvenil com general i el recel vers els representants polítics. Entenent que aquesta insatisfacció és justificada, cal plantejar la següent pregunta: en quin moment la democràcia i la política han perdut el seu sentit?

La consciència que el neoliberalisme és obsolet es relaciona al fet que afluïren en l'àmbit electoral partits que aposten per allunyar-se cada cop més del centre i de construir un nou paradigma econòmic, social i polític. Res exemplifica millor aquest fenomen com l'auge de la dreta radical, d'entre els quals es pot anomenar a la presidenta del Consell de Ministres italià Giorgia Meloni, el partit grec Nova Democràcia o els coneguts Trump i Bolsonaro. El darrer element que constitueix la justificació d'aquest treball es dirigeix vers la possibilitat de transitar cap a models econòmics i formes polítiques que tinguin al seu centre la participació política i la igualtat entre ciutadans. Així, comprendre el present neoliberal és un gest vers evitar que la democràcia esdevingui simplement formal i procedimental.

La tesi que es defensarà en aquest treball es basa en el fet que el neoliberalisme ataca i desarticula la democràcia. Els arguments amb els quals s'explicarà són els següents. Primer, buida de significat el que és polític i social, i conseqüentment, la democràcia en tant que es nodreix d'aquests espais. Segon, transforma la cosa política en econòmica a causa de l'economització i mercantilització de les esferes. Tercer, introdueix pràctiques de les empreses en els organismes i en l'espai públic.

Aquest text s'organitzarà en cinc parts. La primera consistirà en una descripció del liberalisme, el neoliberalisme i l'ordoliberalisme a grans trets que farà possible la comprensió de

l'evolució del neoliberalisme fins a l'actualitat. La segona presentarà les transformacions en l'Estat i el subjecte a partir dels efectes de la introducció de mesures econòmiques impulsades per la racionalitat neoliberal en l'àmbit polític. La tercera part exposarà les dinàmiques desdemocratitzadores que es donen en la societat a partir d'una anàlisi crítica dels principis neoliberals. A la quarta part es recolliran les conclusions del treball, mentre que a la cinquena i darrera part s'inclouran les referències bibliogràfiques de les obres utilitzades en la realització d'aquest escrit.

Repàs Històric del Liberalisme, Neoliberalisme i Ordoliberalisme

El primer capítol d'aquest treball es dirigeix a la realització d'un repàs històric en ordre cronològic del liberalisme i el neoliberalisme, juntament amb la descripció de l'ordoliberalisme. En primer lloc, s'aportarà una definició del liberalisme que sintetitzi els trets diferencials que s'associen a aquest corrent de pensament i s'explicaran les fases històriques a través de les quals s'ha desenvolupat fins a arribar al moment del seu declivi. Segon, s'introduiran una sèrie de característiques sense les quals el liberalisme no podria ser entès. Els trets bàsics en qüestió són la limitació del poder de l'Estat, la regulació de la seva intervenció en l'àmbit econòmic, i la defensa del lliure mercat i l'intercanvi. En tercer lloc, i per acabar la introducció dels elements de l'exposició del liberalisme, s'acotaran les claus contextuais i conceptuals per entendre la transformació del liberalisme i el posterior desenvolupament del neoliberalisme.

La resposta que s'articula en el buit que deixa el liberalisme és el neoliberalisme. Per tal d'exposar en el que es basa, en primer lloc, s'explicarà com es dona el seu naixement, de la mà dels teòrics que se n'encarreguen i de les línies teòriques principals que es dibuixaren en el seu inici. Segon, es problematitzarà la definició d'aquest moviment a causa de la seva multiplicitat de formes, la qual cosa no impedirà presentar els eixos principals a partir dels quals fer possible la seva comprensió. Cal assenyalar que un dels elements en el que es posarà el focus és la comprensió del neoliberalisme com a ordre de racionalitat normativa. Tercer, es posarà en relleu quines dissonàncies i continuïtats presenta respecte a liberalisme a través de l'exposició dels seus fonaments teòrics i conceptuals. Així, es presentaran la defensa de la intervenció en l'Estat per tal de garantir el sistema capitalista basat en la competència, l'absència del mercat autoregulat que defensava el liberalisme, i el paper de la democràcia en el neoliberalisme. Finalment, s'inclourà la descripció de l'ordoliberalisme, del seu naixement a Alemanya després de la caiguda del Tercer Reich i dels trets que fan d'aquest un fenomen i un corrent específics dintre del neoliberalisme.

El Liberalisme i el seu Declivi

El concepte de liberalisme no troba fàcilment una definició. La raó per la qual el terme en qüestió ha de ser problematitzat és la multiplicitat d'elements als quals es refereix, moments històrics que representa i visions particulars d'autors de la Filosofia Política que abraça. Dit amb altres paraules, és necessari assenyalar que per tal d'explicar el que s'entén per liberalisme, s'ha de fer referència al ventall d'elements dels quals parla. El liberalisme es pot definir a partir de l'acotació dels seus valors principals i conceptes centrals, entre els quals es pot situar la llibertat d'elecció, la defensa de la racionalitat, la individualitat, el progrés social i la importància dels drets individuals (Courtland et alii, 2022). Cal assenyalar també la instrumentalització de la política en tant que el poder polític emmarca la possibilitat dels drets individuals i la separació de les esferes de l'Estat, la societat civil i l'esfera domèstica.

Per tal d'entendre els diferents significats del concepte de liberalisme, Michael Freeden aposta per realitzar una classificació de les etapes per les quals ha passat aquest en el temps. Aquest és el cas de l'esquematització en ordre cronològic de les diferents fases històriques del liberalisme per part de Michael Freeden. L'autor assenyala fins a cinc fases o estrats donats cronològicament del liberalisme. El primer liberalisme s'articula a finals de segle XVII com a pensament anti-tirànic de la mà de Locke. Observa que és possible la limitació del poder absolutista en tant que les persones tenen drets pre-polítics, com ara el de propietat privada. La segona fase es dona a finals del segle XVIII i descriu preocupacions sobre les relacions interindividuals de mercat. Afirmar que l'Estat no ha d'interferir en l'intercanvi perquè aquest és regit per la seva pròpia lògica. La tercera fase s'engega a finals del segle XIX, el qual rau en el desenvolupament individual i deixa de banda lleugerament la qüestió dels drets naturals. El seu autor més important és Stuart Mill. El quart estrat del liberalisme es desenvolupa prèviament a la Segona Guerra Mundial i s'anomena liberalisme social. Aquest posa el focus sobre el progrés i el benestar social de la mà de la protecció de les llibertats individuals a través de l'acció de l'Estat. En contra d'aquest es posicionaran els neoliberals, segons els quals l'acció interventora de l'Estat ha anat massa lluny i ha de ser limitada. Defensen els drets i les llibertats dels individus com a principis fonamentals. El cinquè estrat és el liberalisme pluralista i es protagonitza per Rawls, el qual es preocupa sobre com es pot mantenir la justícia en l'àmbit de les diferències i les desigualtats individuals i grupals (Freeden: 2015, 79-103).

Les característiques definitòries del liberalisme són les següents, les quals seran presentades i explicades a continuació: la limitació del poder de l'Estat i la seva intervenció en l'esfera econòmica, la defensa del lliure mercat i la competència com a principi bàsic. En primer lloc, els teòrics liberals es posicionen contra la intervenció de l'Estat. Es manté una visió estreta

de les funcions governamentals i s'advoca per limitar el poder de l'Estat i dels parlaments. L'element respecte del qual el govern ha de mantenir distància és l'esfera econòmica, ja que els liberals del moment eren fermes defensors del principi econòmic del laissez-faire. L'absència d'intervenció governamental no només s'aplica al mercat, sinó que també en l'àmbit de la matèria social, la qual cosa seria la causa de la fi de la vigència del liberalisme. Les problemàtiques socials que sorgiren posteriorment a la Primera Guerra Mundial, com és el cas de les altes xifres d'atur, exigien que se li donés resposta. Es requeria un Estat interventor que introduís reformes per millorar les condicions de treball, per consolidar la situació dels assalariats i per solidificar les democràcies liberals que havien estat debilitades.

En segon lloc, el liberalisme clàssic articula la defensa del lliure mercat. Per tal de copsar aquesta idea, Laval i Dardot destaquen en el text *La nueva razón del mundo* les aportacions de Herbert Spencer, autor del segle XIX que es posiciona contra l'intervencionisme econòmic i social. Spencer defensa que l'Estat és un agent que únicament ha d'assegurar la llibertat en les transaccions econòmiques i atorgar els mitjans materials suficients a les persones per a realitzar els projectes propis. En tercer lloc, la competència representa pel liberalisme un principi bàsic i vertebrador del corrent en tant que motor del mercat i l'economia capitalista. En conseqüència de la instauració de la competència com a principi rector, l'ontologia social que dibuixa el liberalisme és l'individualisme metodològic, basat en la centralitat de l'individu i l'abandonament de la consideració de la comunitat o la societat en la qual s'és inscrit.

El liberalisme entrarà en un període de pèrdua d'hegemonia a causa de la insuficiència del principi dogmàtic de la no-intervenció. La necessitat d'articular respostes a les necessitats socials del moment i les noves transformacions del capitalisme, que permetran la introducció de dinàmiques desdemocratitzadores en la societat, seran els responsables de la seva caiguda. Els autors que defensaren la continuïtat del liberalisme articularen dues solucions que transcorren per vies molt diferents: el neoliberalisme i el nou liberalisme o liberalisme social¹. Així, aquestes dues propostes representaren vies de sortida i d'adaptació al mateix temps a la crisi del mode de govern liberal. El que no tenien en consideració els teòrics i defensors del liberalisme clàssic era que els seus errors no eren els que aquests creien. Els neoliberals assenyalarien, no molts anys més tard, que les errades del liberalisme foren la creença en la naturalesa autoreguladora i la lliure competència i en la primacia del que és econòmic sobre la cosa política.

El Neoliberalisme: el seu Naixement i els Elements Principals

¹ El liberalisme social es caracteritza per posar al centre el progrés i el benestar social. Dintre d'aquesta tradició destaquen John Stuart Mill, John Maynard Keynes i John Rawls.

El neoliberalisme neix en el col·loqui Walter Lippmann l'any 1938 a París, pocs anys després de la pèrdua de centralitat en el pla econòmic i polític del liberalisme. A aquest esdeveniment hi assistiren participants il·lustres i els que en el futur esdevindrien els principals representants del neoliberalisme, com és el cas de Friedrich Hayek, Wilhelm Röpke i Alexander von Rüstow. Laval i Dardot assenyalen que no tots els teòrics sobre la història del neoliberalisme consideren aquest esdeveniment com el punt originari de la doctrina, sinó que sovint es posa la fita inicial en la creació de la Societat Mont Pelèrin l'any 1947. Les divergències pel que fa a la consideració de l'inici del neoliberalisme reflecteixen l'element al qual donen importància, que és el treball teòric en el cas de considerar que s'inicia amb el col·loqui Walter Lippman. Els grups d'autors o corrents més importants dintre de la tradició neoliberal són quatre: els economistes austríacs, entre els quals es situa a Von Mises i a Hayek; l'escola de Friburg o els neoliberals alemanys, qui assentaren les bases de l'ordoliberalisme i entre els quals es desataca a Walter Eucken, Franz Böhm i W. Röpke; l'escola de Chicago, d'on sorgeixen Friedman i Becker; i l'escola de Virginia, on es teoritza sobre l'elecció pública i destaca Buchanan.

La doctrina neoliberal es presenta com a la reformulació teòrica del liberalisme. Això no obstant, presenta elements diferencials i qüestions de continuïtat per igual. D'entre els elements que hereta del liberalisme es troba la desconsideració de les intervencions orientades al benestar de la societat. En aquesta línia, es situa contra les polítiques redistributives, planificadores i garants del «col·lectivisme». Més bé, representa la punta de llança de la defensa del sistema econòmic capitalista basat en la competència. Els elements que diferencien el neoliberalisme del liberalisme són el ferm interès per la creació d'un intervencionisme liberal i el fet de deixar de banda la doctrina del laissez-faire. Dit amb altres paraules, els teòrics neoliberals no conceben l'ordre econòmic com quelcom natural sinó com una invenció artificial. És per això que es presenta amb aquest corrent la fi de la disjuntiva entre l'Estat i el mercat que plantejava el liberalisme en tant que el primer garanteix el segon i s'articula voluntàriament al seu voltant per tal d'assegurar el seu benestar.

A pesar de l'intent de definició que s'ha aportat a les línies anteriors, és també necessari problematitzar el concepte de neoliberalisme en tant que no gaudeix d'una definició clara o de principis bàsics ben delimitats. Wendy Brown presenta que les característiques fonamentals d'aquesta doctrina són, precisament, la desigualtat, la falta d'identitat, l'heterodesignació del terme, la variabilitat espacial i temporal i la seva capacitat de reconfiguració (Brown: 2015, 21). La variació temporal i geogràfica respon al fet que el neoliberalisme és un fenomen estès globalment de manera diferencial. És a dir, no s'apliquen les mateixes polítiques de manera sistemàtica als diferents països del món, sinó que l'articulació dels programes i racionalitat neoliberal depèn de factors contextuals. Així, la tradició de pensament presenta moltes formes:

és una política econòmica, una modalitat de governança i sobretot, un ordre de racionalitat normativa. Aquest és l'element al qual la majoria d'autors crítics amb el neoliberalisme atorguen més importància per tal de copsar-lo. Per tant, més enllà de la dificultat per trobar uns eixos principals sobre els quals definir el terme, se l'ha de comprendre com un tipus de racionalitat específica encarregada de la producció dels subjectes i de la conducció de les conductes.

D'entre els elements definitoris del neoliberalisme destaquen la relació d'intervenció entre l'Estat i el mercat, la consegüent absència de mercat autoregulat i la manera segons la qual es concep la democràcia. Del primer d'aquests punts s'oferirà un simple tast en tant que serà treballat en el següent capítol d'aquest treball. Un dels fenòmens de ruptura del pas del liberalisme al neoliberalisme és la relació que manté l'Estat amb l'economia. Mentre que segons els autors liberals l'Estat s'havia de dedicar a assegurar les llibertats i drets individuals, els teòrics neoliberals propugnen la necessària intervenció de l'Estat en l'àmbit econòmic per a crear i assegurar el funcionament del mercat.

En segon lloc, el neoliberalisme considera que no existeix el mercat autoregulator. És a dir, els mercats lliures no existeixen per si sols sinó que només poden establir-se a través de l'acció política deliberada. El *laissez-faire*, lluny de ser una eina que descriu l'autonomia i autoregulació del mercat de competència, és un principi que ha de ser articulat a través de lleis i mesures del govern per tal de poder existir. Laval i Dardot exposen que és necessari produir un marc jurídic adaptat per tal de proporcionar les condicions adequades en les quals la competència en el mercat es puguin desenvolupar permetent als agents individuals perseguir els seus interessos. Per tant, l'absència d'un mercat lliure i naturalitzat es tradueix en la necessitat d'adaptació dels marcs institucionals per tal de permetre la cabuda del capitalisme de la competència.

En tercer lloc, el neoliberalisme presenta també una forma específica de concebre la democràcia que no casa amb les tradicions polítiques anteriors. Els valors i la cultura democràtica, com ara la igualtat entre ciutadans o la participació política, són subestimats en benefici de la centralitat d'altres principis rectors de la política. El que destaca en aquests modes de govern és la figura de la llei, la qual esdevé la forma d'organització de la societat en tant que fa possible assegurar l'esfera de la llibertat individual. Així doncs, la nova governamentalitat neoliberal és judicial, ja que el govern té per objectiu presentar un conjunt de normes que articulen la realitat i les relacions entre les persones². Un mode de govern plenament democràtic

² El concepte de governamentalitat és un concepte de tall benthamià i foucaultí i fa referència a una forma d'exercir el poder de manera que els individus modifiquen les seves accions vers els objectius que els agents que es troben en el poder dictaminen. Com s'explicarà més endavant amb més cura, l'autor considera que el neoliberalisme és un mode de governamentalitat en tant que impulsa els individus a

pararia l'atenció en fer possible el govern del poble i no en l'establiment d'una estructura forta. El problema que això genera és el fet que la relació entre els individus es dona purament per satisfer els interessos propis i apunta a l'execució de la llibertat individual, no a projectes polítics en comú.

L'ordoliberalisme

L'ordoliberalisme representa una forma específica i nacional de neoliberalisme que s'inscriu en la història política d'Alemanya després de la caiguda del III Reich. L'economia alemanya durant el període del nazisme s'estructurà a través del col·lectivisme econòmic, de manera que la liberalització de l'economia i la moneda propugnades pel neoliberalisme representà pel país una forma d'allunyar-se de l'economia dirigida del feixisme. La raó per la qual l'ordoliberalisme esdevé un corrent polític propi, més enllà de la consideració segons la qual presenta continuïtat en la majoria d'elements del neoliberalisme, és el fet que planteja aquestes consideracions en l'àmbit nacional, les perfila i les adapta al nou context europeu de postguerra i avantcambra de la pau. En aquest sentit, l'ordoliberalisme com a política d'ordenació presentarà mesures tant per regular l'esfera econòmica com l'esfera social, punt en el qual el neoliberalisme no entrà directament³. La importància d'aquest corrent pel que fa al desenvolupament del neoliberalisme consisteix en la implementació d'intervencions estatals tant en l'esfera econòmica i estatal com en l'àmbit social, fet que el distingeix del neoliberalisme.

Com el neoliberalisme, l'ordoliberalisme reconeix la necessitat de l'Estat per mantenir i assegurar el bon funcionament de l'economia capitalista i rebutja la doctrina del laissez-faire. Així, l'Estat intervé en el mercat en tant que ha de proporcionar i assegurar una constitució econòmica basada en la competència que serveixi a tall de marc jurídic del mercat. L'ontologia social ordoliberal presenta la competència com a mode de relació individual, de manera que el subjecte que defineix és un ésser autònom, lliure i responsable dels seus actes. A més, la centralitat de l'economia és intensificada en tant que esdevé l'esfera rectora de la resta al mateix temps que es dibuixa la interdependència de totes les esferes humanes i institucions. És per això que l'ordoliberalisme dictamina que tots els àmbits influeixen en l'economia i l'economia, al mateix temps, regeix la resta d'esferes. La separació entre l'Estat, l'economia i la societat pròpia del neoliberalisme desapareix.

actuar a partir de les lògiques del mercat, com és la competència generalitzada en tots els àmbits de la realitat.

³ Cal especificar que de manera indirecta sí que hi entrà, ja que Hayek proposa ampliar l'esfera privada de la responsabilitat. Per aconseguir-ho, és necessari reduir l'esfera social i política. Més endavant s'exposarà a través de l'opinió al respecte de Brown.

Dintre dels teòrics més destacats de l'ordoliberalisme es configuren dues línies o grups. El primer és constituït pels economistes i juristes de l'Escola de Freiburg, entre els quals destaquen Walter Eucken i Franz Böhm. El segon és encapçalat per liberals d'inspiració sociològica com Alfred Müller-Armack, Wilhelm Röpke i Alexander von Rüstow. Els teòrics de l'Escola de Freiburg afirmaven que el fonament principal de l'economia de mercat és el marc jurídic-polític. La prioritat s'atribuïa al creixement econòmic, el qual era el portador de progrés social, per la qual cosa l'atenció d'aquests autors se centrava en l'establiment d'un conjunt de principis de política econòmica. En canvi, els economistes del segon grup dipositaren més esforços en presentar que era realment el marc social on es desenvolupava l'activitat econòmica. D'aquesta manera, la seva tasca era instaurar un entorn social favorable al capitalisme de la competència a través de principis de política de societat.

L'ordoliberalisme advoca per la introducció de mesures destinades a modificar l'ordre constitucional i procedimental en tant que és en aquest que es troba el fonament d'una societat i economia de mercat. Dit amb altres paraules, la importància de la política ordenadora del marc institucional rau en el fet que és l'únic dispositiu que pot assegurar el bon funcionament de l'ordre econòmic. Així, l'ordoliberalisme defensa la creació d'un marc institucional adaptat a una economia capitalista de competència. Eucken i Erhardt anomenen aquest fenomen la «decisió de base», segons el qual es requereix una constitució econòmica que institucionalitzi l'economia de mercat a través d'una sèrie de principis constituents, com seria el cas del principi de l'estabilitat de la política econòmica. Les implicacions d'aquestes afirmacions són el fet que l'establiment del capitalisme i el seu funcionament no estan predeterminats ni tenen per què ser l'únic model viable econòmic, sinó que depenen d'un Estat de dret que els doni suport.

En tant que l'ordoliberalisme és un tipus de política d'ordenament de la societat, presenta la distinció entre la política d'ordenament i la política reguladora. El primer concepte fa referència a les accions que s'introdueixen per tal d'establir el marc. És a dir, la política d'ordenament correspon a crear les condicions jurídiques d'un ordre de competència que funcioni sobre la base d'un sistema de preus lliures, de manera que es basa en la creació de les condicions d'existència del mercat. El segon concepte fa referència a les accions que corresponen al control o la modificació del procés, aquest darrer entès com l'acció individual i iniciativa privada en el mercat. Aquestes mesures consisteixen en mecanismes de l'Estat dirigits a mantenir la competència i a suprimir els obstacles.

L'esfera social concebuda per l'ordoliberalisme s'estructura a partir de les nocions del «ciudadà-consumidor» i de la «societat de dret privat». Mentre que els individus són entesos com a consumidors i productors, en el cas de tenir una presència activa en el mercat en tant que

emprenedors, la societat de dret privat dictamina que les persones es troben lligades entre elles i a l'Estat únicament a través del dret privat. Així, el paper de l'Estat es redueix a garant de la competència i estabilitat monetària i es desvincula de la realització de la col·lectivitat i la voluntat general en la política. A conseqüència d'aquest fenomen, l'àmbit d'acció de la societat i l'individu es reclou a l'interès particular. És d'aquesta manera com s'abandona l'acció comunicativa i la participació en el neoliberalisme.

Un dels termes que més conflicte ha generat històricament i conceptualment per tal de copsar el neoliberalisme és la noció d'economia social de mercat. L'element que causa la confusió és el fet d'esmentar la paraula 'social', el sentit del qual cal assenyalar que és equívoc. L'ordoliberalisme entén per 'social' la societat i les relacions que la constitueixen establertes en base al principi de competència, de la qual cosa es desprèn la fe en el resultat benèfic de l'economia de mercat. Així, la cosa social fa referència a l'obediència als consumidors i a la «democràcia de consum». En aquest sentit, la doctrina en qüestió plantejarà el progrés social en termes de la defensa de la competència i l'augment de la productivitat.

La política ordenadora i reguladora és complementada per la política de la societat. Aquesta és descrita pels teòrics de l'ordoliberalisme com el fet de proposar la societat com a objecte de l'acció governamental. Dit d'una altra manera, es creen polítiques dirigides a modificar i assegurar un nou marc sociològic-antropològic que estigui adaptat a l'economia de mercat de competència. Les mesures que es proposen per aconseguir-ho tenen per objectiu assegurar que l'esfera social i els individus no siguin dominats i absorbits pel funcionament de les lògiques del mercat. Per tant, la política de la societat té per objectiu entendre la naturalesa social per aplicar-hi lògiques mercantils sense deixar que la dominin.

El Neoliberalisme com a Forma de Producció d'una Nova Racionalitat

Els teòrics del neoliberalisme han situat tres maneres diferents d'entendre el neoliberalisme: com a nova racionalitat i forma d'entendre el món, com a conjunt de polítiques públiques i des de la perspectiva del marxisme⁴. En aquest apartat s'abordarà la primera de les perspectives presentades en tant que els autors treballats en aquest treball, d'entre els quals cal destacar a Laval i Dardot i Wendy Brown en són partícips. Dit d'una altra manera, per aquests

⁴ El representant d'aquesta manera de concebre el neoliberalisme és David Harvey. Segons aquest autor, ha de ser entès com a una estratègia de la classe capitalista per accedir al poder, mantenir-lo i augmentar-lo. Aquesta concepció del neoliberalisme pot consultar-se a la seva obra de 2005 titulada *Breve historia del neoliberalismo*.

autors el neoliberalisme no s'entén com una fase del capitalisme ni com a model econòmic que estableix unes pautes determinades de govern sinó com a una racionalitat normativa. El neoliberalisme com a forma de producció d'una nova racionalitat sorgeix arran de les anàlisis sobre aquest corrent que Foucault realitzà en la preparació a una sèrie de classes al Collège de France (Foucault, 1979). Aquesta concepció posa al centre que el neoliberalisme neix de la governamentalitat liberal i no d'una crisi d'acumulació capitalista.

Per tal d'entendre a què fa referència el neoliberalisme entès com a una forma de producció d'una nova racionalitat, cal assenyalar la importància de la noció de «governamentalitat». Aquest concepte esmenta el fet de 'conduir la conducta', tal com ho expressaria Foucault, o dit d'una altra manera, un tipus de control i producció de subjectes específic⁵. És a dir, el concepte se situa en l'àmbit del poder i de la relació que manté amb els subjectes sobre els quals s'exerceix. Abans d'entrar en la definició del concepte de racionalitat normativa, cal assenyalar que l'enfocament foucaultià sobre aquesta qüestió se centra en la comprensió de les transformacions del fet social, l'Estat i el subjecte i no tant en com els hi afecta el neoliberalisme. Aquest és el motiu pel qual els teòrics d'aquest corrent entendran que ha de ser superat si es vol copsar les implicacions que té per aquests àmbits.

Wendy Brown teoritza sobre la racionalitat neoliberal a partir del plantejament foucaultià, però entenent també els límits d'aquest, de manera que en la seva anàlisi es presenta la voluntat d'anar més enllà de Foucault. A tall de definicions negatives, entén que la racionalitat neoliberal no és l'encarregada de dictaminar polítiques econòmiques ni tampoc un instrument de govern. Més bé, afirma que estableix les formes d'entendre l'Estat, la societat, l'economia, el subjecte i la forma en la qual es realitza l'economització de les esferes, a més de proposar les qualitats i relacions ontològiques de ciutadania, lleis, drets i economia. Representa també les condicions de possibilitat i legitimitat dels instruments de govern, per la qual cosa cal entendre que la racionalitat normativa neoliberal és la que produeix aquests elements. Amb altres paraules, Brown suggereix la caracterització d'aquesta noció com a les condicions per establir un règim particular de poder i coneixement que posa al centre determinades veritats per organitzar el món (Brown, 2015: 50).

La raó per la qual Foucault exposa que el neoliberalisme funciona com una racionalitat normativa és perquè les pràctiques polítiques no sorgeixen de les intencions dels ciutadans, ni dels governants ni de la seva ideologia, sinó de la forma imperant de racionalitat. Brown exposa també que els models de racionalitat normativa són contingents històricament, però són naturalitzats i vists com el que sempre s'ha donat quan arriben al poder. Així, són previs a la

⁵ Foucault tracta aquestes perspectives amb més profunditat en l'obra *Vigilar i castigar* de 1975.

definició dels elements polítics que s'articulen al voltant del poder i representen el que estableix les condicions o marc conceptual amb els quals s'entenen.

L'interès per part de Brown en aquesta caracterització del neoliberalisme no és fortuïta. La raó per la qual defensa aquesta idea rau en la utilitat que li atorga l'autora. Ella considera que concebre el neoliberalisme com una forma de racionalitat normativa fa possible entendre els seus efectes desdemocratitzadors. Dit d'una altra manera, permet veure que 'el que es troba en joc és la forma de la nostra existència' (Laval i Dardot, 2013: 14). Brown incideix en aquesta qüestió en tant que considera que un dels límits de l'aproximació de Foucault al neoliberalisme és la seva falta de consideració pels aspectes socials i polítics. Li critica a l'autor que no teoritza sobre la intersecció entre el neoliberalisme i els seus efectes sobre la democràcia i la categoria de ciutadania. És per aquest motiu que considerarà que per tal de poder entrar en l'anàlisi d'aquestes qüestions, l'enfocament del neoliberalisme proporcionat per Foucault no és adequat i ha de ser superat. En aquests aspectes s'hi entrarà en el tercer apartat d'aquest treball.

Entendre el neoliberalisme com a racionalitat normativa obliga a no analitzar només les característiques de l'Estat, la seva relació de servitud al mercat o com això afecta la resta d'esferes de la vida. Més bé, el que planteja és la possibilitat d'entendre com és que s'aconsegueix el model de l'Estat neoliberal, la societat que l'envolta i els subjectes que el constitueixen. Els elements que Brown considera que permeten explicar aquest fenomen i que constitueixen els ítems centrals de la racionalitat neoliberal són els següents. L'autora parla de la instauració de la competència per part de l'Estat, de l'economització d'aquest i de les polítiques socials. També, del reemplaçament de la desigualtat per la igualtat, el capital humà pel treball, l'emprenedoria per la producció i el consens polític per la individuació i la contestació política. Finalment, considera l'economització i tactificació de la llei, l'establiment del mercat com a única veritat fonamental del sistema capitalista i la responsabilització de l'Estat com a elements constituents de la racionalitat neoliberal (Brown, 2015: 62).

Les Transformacions de l'Estat i el Subjecte a Causa del Neoliberalisme

En aquest segon apartat ens proposem d'analitzar les figures polítiques de l'Estat i el subjecte sota el paradigma de la racionalitat neoliberal. A partir de l'entrada del neoliberalisme en el pla econòmic i polític, aquestes dues figures presenten transformacions que dificulten la seva comprensió segons el paradigma de la modernitat i de les tradicions polítiques anteriors.

És per això que es presentarà la tesi segons la qual l'Estat i el subjecte han patit greus transformacions pel que fa a les seves característiques constituents i mecanismes amb els quals operen. Precisament, la raó per la qual s'han donat aquests canvis és la introducció d'elements neoliberalis en el que és social, polític i democràtic. Aquest apartat es desenvoluparà de manera que primer s'exposaran les transformacions de l'Estat i després, els canvis que pateix el subjecte.

La tesi esmentada amb anterioritat serà defensada amb una sèrie d'arguments. Primer, el neoliberalisme transforma l'Estat i el subjecte de manera que els buida de contingut polític i democràtic. D'aquesta manera, es considera que els elements que abans eren considerats polítics són transformats i reduïts en mercantils i administratius. Segon, el canvi de caracterització en qüestió es dona a causa de la introducció de la governança i els seus mètodes. Tal com s'exposarà a continuació, la governança es caracteritza per un enfocament centrat en els processos de govern i no en la significativitat del fet mateix de governar. Tercer, el neoliberalisme estén la seva racionalitat a totes les esferes, mercantilitzant i economitant tots els àmbits de la vida, entre els quals s'inclouen i es destaquen l'Estat, el subjecte i el concepte del que és social. Pel que fa als efectes del fenomen d'economització sobre el terreny del social i de la política, es presentarà en el següent capítol d'aquest treball.

La defensa de la tesi principal i l'exposició dels arguments per tal de donar-li suport s'exposarà de la següent manera. S'iniciarà aquest apartat amb la consideració dels canvis que es donen en l'Estat. En primer lloc, es presentarà la definició de l'Estat neoliberal segons la caracterització de David Harvey. Segon, s'engegarà la consideració de les seves transformacions, les quals no es donen de manera passiva en l'Estat sinó que aquest, de manera activa, es va acostant de cada cop més al mercat neoliberal de competència. Tercer, es descriuran les passes que dibuixa l'Estat vers la introducció d'elements econòmics en el seu funcionament i caracterització. Per això, es presentarà el canvi de la política intervencionista, basat en la introducció d'intervencions dirigides a la creació i regulació del mercat, i l'aplicació dels mètodes i funcionament de la governança. S'acabarà la consideració de les transformacions de l'Estat presentant els problemes que Harvey atribueix a aquest.

Pel que fa a la presentació de les transformacions del subjecte, la tesi que es defensarà és que els agents muden la seva forma per convertir-se en *homo oeconomicus* i en capital humà. Aquest tipus de subjectivitat, tal com Brown exposa, es caracteritza per l'absència de l'*homo politicus*⁶. En trets generals, el subjecte neoliberal té al seu centre les preocupacions relacionades a l'augment del capital i la satisfacció de les necessitats econòmiques. Un cop

⁶ Els conceptes d'*homo oeconomicus* i *homo politicus* provenen dels anàlisis de Foucault del neoliberalisme que s'han esmentat anteriorment.

presentada una definició adequada del subjecte neoliberal, aquest serà problematitzat i s'observaran les mancances que s'hi presenten, com ara la falta de cohesió social a causa de l'aïllament social que genera l'economització de les esferes. S'analitzarà també la sortida a aquest problema a través del neoconservadorisme de Hayek i les raons per les quals Brown renega d'aquesta solució. Finalment, el capítol finalitzarà amb les conclusions que s'extreuen de les transformacions de l'Estat i del subjecte, tant de manera separada com conjunta.

Les Transformacions de l'Estat

Per tal d'engegar l'anàlisi sobre els canvis que pateix l'Estat a causa del neoliberalisme, es presentarà, en primer lloc, l'anàlisi de David Harvey respecte de l'Estat neoliberal per tal de copsar quin és l'estat de la qüestió d'aquest concepte. Harvey afirma que aquesta tipologia d'Estat es troba enfocat en la garantia de les llibertats i els drets individuals i en la privatització de serveis. Així, tres dels mecanismes essencials que s'assenyalen d'aquest són la privatització, la desregulació i la competició. També cal presentar la responsabilització tant dels subjectes com de l'Estat per tal d'assegurar el seu benestar, de manera que es cessa la configuració de l'Estat com a proveïdor de serveis i com a garant del benestar dels ciutadans. A més, Harvey afirma que l'objectiu general que s'observa en el seu front és la millora de la competitivitat en el mercat global. Una característica que casa amb aquest objectiu és l'allunyament dels teòrics del neoliberalisme respecte de la democràcia per tal d'evitar les pressions que aquesta exerceix. Finalment, l'autor argumenta que l'Estat neoliberal presenta una gran quantitat de problemes i tensions, per la qual cosa el considera una forma política inestable i contradictòria (Harvey, 2005: 64-67). A continuació, s'analitzarà com s'ha arribat a aquesta concepció de l'Estat.

Parlar de les transformacions que pateix l'Estat no és del tot correcte, ja que, més bé, representa un organisme actiu que participa dels processos de privatització i economització en tant que es transforma a si mateix per crear, garantir i redirigir el mercat de lliure competència. Malgrat l'interès inicial de l'Estat d'interrelacionar-se amb el mercat seguint aquests processos, el primer es veurà abocat a la seva pèrdua absoluta d'autonomia a causa de la contínua expansió del mercat en esferes no econòmiques.

Els arguments amb els quals es defensarà i s'explicarà la tesi segons la qual l'Estat perd la seva significativitat política són els següents. Primer, es descriu el pas de l'Estat protector i productor de serveis públics cap a un Estat estrateg i servidor al mercat (Laval i Dardot, 2013). Segon, a causa de la racionalitat neoliberal, els elements polítics de la democràcia i l'Estat esdevenen elements econòmics. Tercer, les funcions de l'Estat deixen de ser polítiques i passen a ser administrativa. Quart, la funció de la reproducció de la vida és desbancada per tal d'afavorir els interessos del mercat de competència i el capitalisme financer.

Les primeres passes que realitza l'Estat per tal d'esdevenir econòmic es dirigeixen vers possibilitar i esdevenir el garant del mercat. Contràriament al liberalisme, el neoliberalisme no s'oposa a tota mena d'intervencions. El que es dona amb aquest corrent és que no es defensa la limitació de les intervencions sinó que defensa un tipus específic d'intervencions amb un fi determinat. Les formes d'intervencionisme estatal específiques que es defensen es proposen per tal d'establir el marc jurídic que possibiliti la construcció del mercat de competència. Dit d'una altra manera, les intervencions estatals impulsades des del neoliberalisme es dirigeixen a la creació i a la regulació del mercat. Així, s'entén que no s'orienten vers la protecció dels béns públics ni l'espai social, sinó que només es volen defensar i assegurar les llibertats individuals relacionades a la participació en el mercat. Per tant, la política intervencionista neoliberal es basa a assegurar l'autoregulació del mercat de competència i en fer respectar el principi de la competència.

Una altra de les passes que descriu l'Estat per tal de dirigir-se vers la mercantilització és la implementació de la governança. La governança és un concepte que recull una sèrie de mètodes que provenen del sector de les finances i que representa la forma administrativa principal del neoliberalisme. Wendy Brown defineix la governança com la transformació de l'acció de governar a través de l'organització jeràrquica de les ordres i el control vers governar en xarxa, de manera integrada, cooperativa, disseminada i sobretot, autoorganitzada (Brown, 2015: 123). La governança posa l'èmfasi sobre els processos de govern i deixa de banda la importància de l'activitat mateixa i la seva significativitat, per la qual cosa és possible parlar de governar sense govern⁷. Aquest nou mètode per dirigir els organismes tant privats com públics representarà un perill per a la integritat dels elements constitutius de l'Estat perquè no fa referència ni a les institucions ni als subjectes.

La governança és assenyalada per Brown com l'encarregada del procés d'economització de l'Estat en tant que hi introdueix patrons neoliberals de conducta. Dit d'una altra manera, a través de la implementació de la governança, l'Estat passa a actuar de la mateixa manera que una empresa. L'economització de l'Estat es duu a terme incorporant pràctiques i serveis dels organismes privats en l'àmbit públic, com ara la incentivació, l'emprenedoria, la subcontractació i la competició per tal d'accedir a béns públics. Així, la governança ha de ser entesa com un dels principals mètodes de transformació de l'Estat en agent econòmic. Les pràctiques més importants de la governança són la descentralització, la responsabilització i el *benchmarking*. En primer lloc, les dues primeres pràctiques s'implementen amb la intenció de disseminar el poder

⁷ D'entre els autors que han treballat la qüestió del fet de governar sense govern cal destacar a B. Guy Peters i John Pierre amb l'article de 1998 *Governance without Government? Rethinking Public Administration*.

i no a apoderar les petites unitats locals, que és el que podria suggerir en un primer apropament al concepte. Es basen a posar l'individu al centre de l'acció política i econòmica i a concebre'l com l'agent que ha de ser responsabilitzat moralment de totes les decisions que prengui en aquests àmbits. D'aquesta manera, els subjectes passen a ser desprotegits i reemplaçables. Segon, el *benchmarking* es refereix a les pràctiques empresarials consistents en implementar reformes internes per aconseguir més competitivitat i èxit econòmic. Amb altres paraules, s'advoca per un control intern constant per determinar l'augment en aquestes matèries.

És necessari problematitzar la falta d'enfocaments crítics respecte a la governança. Des del moment en què aquesta noció es creà el seu nínxol en l'imaginari polític, ha estat naturalitzada i entesa com a model i forma de governar vàlida amb relació a la democràcia. Els autors que treballen aquesta qüestió critiquen els seus efectes de reducció dels àmbits social i polític sense desfer-se del que origina això, que és la noció de governança en si⁸. Així doncs, cal plantejar que adaptar els mètodes i el funcionament de la governança a reptes democràtics no serà fructífer en tant que no representen figures polítiques compatibles. Per tal d'assolir pràctiques democràtiques, inclusives i igualitàries cal apostar per la participació política i la deliberació pública, entre d'altres.

A causa d'aquestes transformacions de signe neoliberal, els Estats han patit greus deterioraments. Harvey considera que els problemes més greus que s'han originat en els Estats neoliberals són la pèrdua de legitimitat d'acord amb elements polítics i democràtics i la pèrdua del mateix espai i noció de polític. El que s'ha argumentat i presentat fins al moment ens condueix vers la consideració de la difícil conjugació entre el neoliberalisme i la democràcia. És per això que cal entendre que l'Estat neoliberal funciona segons els estàndards neoliberals i no d'acord amb principis democràtics perquè representen dues figures polítiques amb gairebé cap punt substancial de trobada. Aquesta afirmació es pot constatar amb el fet que els efectes de les mesures econòmiques i polítiques dels governs neoliberals no són beneficioses pel gruix de la població, ja que el seu benestar és mercantilitzat i privatitzat. Harvey afirma també que una de les contradiccions més greus que s'insereix en l'Estat neoliberal és el fet que s'espera de l'Estat que només estableixi l'escenari pel mercat, però que al mateix temps, asseguri les seves condicions de funcionament i entri en el joc del mercat global (Harvey, 2005: 66).

Les Transformacions del Subjecte

⁸ És el cas dels treballs respecte de l'aplicació de la governança per afrontar els reptes climàtics (Bridge/Perreaut, 2009; Elkington, 2006; Lemos/Agrawa, 2006) i els reptes democràtics actuals (Bevir, 2010; Donahue/Zeckhauser, 2012; Aguilera/Cuervo-Cazurra, 2009; Khan: 2013).

En aquest apartat es defensarà que la figura del subjecte es veu transformada a causa del neoliberalisme en *homo oeconomicus* i capital humà, de manera que perd la seva significativitat social i política i esdevé un agent del mercat⁹. Aquesta tesi és la que presenta Brown arran d'una anàlisi d'aquests termes, els quals tenen un origen foucaultà. A través de Foucault, Brown exposa que l'*homo oeconomicus* es caracteritza per ser un mateix el seu propi capital i el seu propi productor. Aquest representa un tipus de subjectivitat impulsada per les qüestions econòmiques, la qual prioritza el creixement macroeconòmic de les organitzacions estatals o supranacionals en les quals se situa per sobre del seu propi benestar. Dit d'una altra manera, s'entén que no se satisfan els interessos propis sinó els de l'economia. L'*homo oeconomicus* aposta també per les inversions especulatives en un mateix, de manera que se situa en un context de risc. Per aquests motius, és un model de subjectivitat paral·lel al capital financer en tant que cerca vendre's i fer-se atractiu pels inversors. Aquesta caracterització és defensada pel neoliberalisme i esdevé hegemònica, desbancant així un altre model de subjectivitat essencial per copsar la democràcia, que és l'*homo politicus*. Més endavant s'entrarà en la consideració d'aquest subjecte. Per tant, el subjecte del neoliberalisme es construeix a partir de l'interès per qüestions econòmiques i no polítiques.

Les conseqüències que suposa per a les persones haver esdevingut capital humà són les següents. Primer, sempre és present el risc de perdre el valor d'un mateix. Per tal de solucionar-ho, el neoliberalisme impulsa pràctiques de revalorització d'un mateix basades en el *self-investment* o en l'especulació, d'entre les quals es pot destacar la creació d'un pla de pensions. Segon, els subjectes no es relacionen entre ells com a iguals sinó com a capitals en competició. És per aquest motiu que s'entén que la desigualtat és instaurada com a norma i la possibilitat de la igualtat política és desbancada. Tercer, en tant que els subjectes són agents del mercat que disposen de la capacitat d'esdevenir emprenedors i d'accedir al capital, desapareixen les categories de treball i de classe, apaivagant així l'articulació de lluites dels treballadors¹⁰. Quart, desapareixen les preocupacions per la justícia liberal democràtica, ja que l'economia esdevé el principi rector de l'Estat i la legitimitat de qüestions com la justícia o el benestar social és eliminada. Cal exposar que aquestes preocupacions no desapareixen entre la ciutadania, però sí que s'impossibilita la seva consideració en tant que es perd l'àmbit de la política i el terreny de la cosa social.

⁹ Brown i Foucault utilitzen les expressions de capital humà i *homo oeconomicus* de manera intercanviable, de manera que en aquest treball també s'empren així.

¹⁰ David Harvey, en tant que exponent de l'anàlisi marxista del neoliberalisme, no considera que aquesta afirmació sigui vàlida. Segons l'autor, el neoliberalisme representa una estratègia de la classe capitalista per mantenir-se i solidificar el seu poder, de manera que el conflicte de classes seria intensificat envers de dissolt.

A pesar d'exposar que l'anàlisi foucaultiana sobre els canvis exercits per part del neoliberalisme sobre la subjectivitat és acurat, Brown proposa examinar les deficiències d'aquesta. Entre les seves mancances destaca el fet que Foucault no considera les conseqüències polítiques d'haver perdut l'essència del que és humà i haver esdevingut *homo oeconomicus* en tot moment i en tots els espais. És a dir, l'anàlisi que realitza Foucault sobre la subjectivitat de l'homo oeconomicus no aprecia les conseqüències que té sobre la vida política contemporània i sobre els subjectes polítics. Més bé, es limita a analitzar i descriure les característiques d'aquest nou subjecte. La crítica que Brown du a terme a aquest aspecte de la teorització foucaultiana és present en l'anàlisi d'altres elements d'aquesta teoria sobre el neoliberalisme.

A causa del fet d'entendre el subjecte neoliberal com a pur i simple *homo oeconomicus*, aquest presenta una sèrie de mancances i problemes. En el plànol popular, la mercantilització de les esferes genera una puixant falta de cohesió social a causa de la destrucció dels vincles de solidaritat social i de la societat. Així, entre altres conseqüències, es troba el fet de la dificultat per controlar conductes antisocials com el crim i l'esclavatge. Tant Brown com Harvey plantegen davant d'aquests fets la necessitat d'un aglutinant social i la voluntat de reconstruir els vincles socials per evitar el nihilisme i l'anarquisme social. Com a solució, autors de la dreta conservadora com Hayek i Friedman defensaren el neoconservadorisme.

La resposta neoconservadora a la falta de cohesió social es basa en la defensa de la moral, la religió i els valors tradicionals per tal de restaurar l'ordre i la unió social. Com s'exposarà a continuació, cal diferenciar la resposta conservadora entesa en un sentit general, que és el que exposen tant Harvey com Brown, de la que articulen Hayek i Milton. Per una banda, el neoconservadorisme advoca per Déu, la família, la nació i la lliure empresa. Els valors que Harvey cita com als propis d'aquest moviment són el nacionalisme cultural, la superioritat moral, el cristianisme evangèlic, valors familiars sobre qüestions com l'avortament i l'antagonisme respecte de nous moviments socials. Per l'altra, la tradició hayekiana concep el neoconservadorisme a partir de valors que es desprenen del mercat de competència. La raó per la qual es dona aquest fenomen és que Hayek defensà la unió del mercat i de la moral en tant que per l'autor, ambdós espais es generaven de manera espontània i es regien per regles de tall orgànic. Per aquest autor, la tradició és valuosa perquè genera harmonia social i integració i cita com a valors integrants d'aquesta la competència, el desenvolupament, la llibertat, la innovació i el canvi.

El conflicte que genera la resposta conservadora de Hayek és el fet que les creences tradicionals que es refereixen a la moral no han de ser intervingudes per l'Estat per evitar el totalitarisme. D'això es deriva que si les creences en qüestió s'identifiquen amb els valors del

mercat de competència neoliberal, queden blindats i no es deixa espai per a la implementació de valors de la cultura democràtica. A més a més, malgrat els valors que Hayek assenyala com a neoconservadors siguin els mateixos del mercat, continuen tenent un tint d'elements heteropatriarcals, racistes i misògins. És a dir, malgrat que l'autor intenti neutralitzar el neoconservadorisme, no s'ha d'oblidar quin és el pes per l'autor de la tradició i a quins elements es relaciona. És per aquests motius que l'estela d'autors que treballen la resposta neoconservadora des de les esquerres rebutgen aquesta solució a la disseminació de la societat i de l'espai comunitari.

Les Dinàmiques Desdemocratitzadores del Neoliberalisme

En aquest apartat, s'analitzarà la noció de dinàmiques desdemocratitzadores. Aquestes són inherents als mecanismes que utilitza el neoliberalisme per implementar processos de mercat en l'àmbit i institucions públiques com l'Estat. Dit d'una altra manera, les transformacions neoliberals de figures polítiques que s'han explicat fins ara i la mercantilització de l'esfera social i política representen mecanismes de desdemocratització en tant que tapien els espais en qüestió. Així, les dinàmiques desdemocratitzadores buiden de significat social i polític el que havia estat propi d'aquests espais i inutilitza la democràcia. Un cop s'hagin caracteritzat les dinàmiques desdemocratitzadores i s'hagi exposat la seva aplicació a la societat, s'analitzarà la figura de *l'homo politicus* i el seu declivi. A continuació, es proposarà la perspectiva de Fraser sobre la crisi actual democràtica, la qual manté que aquesta és causada per una crisi general de l'ordre capitalista. Finalment, es consideraran les conseqüències de les dinàmiques desdemocratitzadores que es poden veure en l'actualitat.

Els processos de desdemocratització no representen un fenomen que s'hagi donat sense conseqüències. No fan referència a una sèrie de mecanismes innocents ni a simples conseqüències derivades de la implementació de l'economització de les esferes. Més bé, la desdemocratització de la societat i l'Estat té implicacions nefastes pel que fa a la creació d'espais d'igualtat política, de deliberació i inclusió i per a l'imaginari polític, entre d'altres. Una conseqüència que es derivarà d'aquests efectes és que la llibertat i la igualtat han estat desplaçades del terreny polític i social i s'han introduït en el mercat. Així doncs, aquest capítol se centrarà a analitzar les implicacions i els efectes negatius sobre la democràcia a partir de la noció de desdemocratització.

La desdemocratització de la societat representa l'efecte que tenen les polítiques i les pràctiques neoliberals en el camp del fet social, de la política i més específicament, en la

democràcia. Aquests processos generen canvis pel que fa a la comprensió d'aquestes nocions en l'actualitat neoliberal¹¹. Quan se'n parla, es designen els processos que s'han explorat fins al moment en aquest treball, com ara la governança i la mercantilització de les esferes de la vida. Aquestes han de ser enteses com la pèrdua del valor i substància del que és social, de la política i la democràcia¹². Dit d'una altra manera, aquests tres espais i els seus conceptes són buidats de sentit i perden la seva referència. Així, passen a tenir una significativitat reduïda i gairebé formal. Brown no només teoritza sobre les dinàmiques desdemocratitzadores, sinó que afirma que s'ha perdut l'espai social i polític en tant que el segon s'ha reduït al terreny del *management* i l'administració.

Els processos de pèrdua de valor democràtic del neoliberalisme donen peu a dos fenòmens diferents. En primer lloc, es genera una cultura política antidemocràtica basada en la defensa de valors egoistes i el mercat i l'abandonament de qüestions com la inclusió, la igualtat política, la deliberació i la justícia social. En segon lloc, la democràcia desapareix de l'imaginari polític. Brown afirma que si el punt social desapareix de l'imaginari, la possibilitat de pensar en futurs democràtics esdevé terriblement feble (Brown, 2019: 84). Així doncs, la democràcia gaudeix de cada cop de menys espai per florir, ja que es debiliten el que és social i polític.

Per tal de copsar la rellevància de la democràcia en la societat i figurar l'espai on es podria desenvolupar, s'exposarà la figura de l'*homo politicus*. A través d'aquest concepte d'origen foucaultian i que és també treballat per Wendy Brown, s'explicarà què és el que es perd amb la introducció de dinàmiques desdemocratitzadores. L'*homo politicus* representa un subjecte que es governa a si mateix a través de l'autonomia moral i que governa els altres amb sobirania popular, juntament amb el fer de tenir en consideració el respecte legal, social i polític (Brown, 2015: 86). Constitueix la clau per poder formular una visió d'existència alternativa al neoliberalisme, així que fa possible la materialització de la democràcia. No només això, sinó que es considera també que és la substància i la legitimitat de la democràcia mateixa (Brown, 2015: 87), de manera que es contraposa a l'*homo oeconomicus*. Això no obstant, s'ha d'assenyalar que Foucault no el considera com a part del subjecte ciutadà modern, sinó que aquest només es conforma per l'*homo juridicus*, l'*homo legalis* i l'*homo oeconomicus*.

¹¹ Per tal d'entendre a què es fa referència, cal fer una passa enrere i introduir la forma en la qual els teòrics que treballen aquesta qüestió entenen la democràcia. Brown entén la democràcia a partir dels acords polítics a través dels quals el poble es governa a si mateix, sense importar quines són les persones que constitueixen el poble. Al llarg de la història de la filosofia, gran quantitat de teòrics han intentat dotar la democràcia d'un significat específic, intentant veure en quines formes polítiques es pot donar i designant els seus beneficis i inconvenients. Brown considera que la consideració d'aquests elements és innecessària per contemplar el que vol dir el concepte de democràcia. Més bé, presenta que el seu element fonamental és la igualtat política.

¹² Alguns acadèmics han conceptualitzat el fenomen amb termes com «post-democràcia» (Crouch, 2000) o «democràcia il·liberal» (Zakaria, 1997).

A causa de la naturalesa del neoliberalisme, l'*homo politicus* és situat en un segon pla. Aquesta concepció de la subjectivitat humana és desbancada per tal de poder entendre les persones com a capital humà. Com a tal, la figura de l'*homo politicus* no desapareix, sinó que les seves funcions són minvades en tant que s'atenua a l'extrem l'exercici de la llibertat en l'esfera social i política. Així, en el moment en què aquesta forma de subjectivitat és minvada, l'*homo oeconomicus* esdevé imperant i hegemònic.

En un dels passatges més reivindicatius i emotius de *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, l'autora realitza una defensa de l'*homo politicus* especialment significativa pel que fa a la pugna pels valors i la cultura democràtica. Brown explica que les persones i els Estats no apareixen en l'espai comú ni funcionen només com a mitjans econòmics, de manera que no se'ls pot concebre només com a capital humà o creadors i reguladors del mercat. L'*homo politicus* ha de tenir presència en la societat perquè permet anar més enllà de la voluntat d'assegurar l'existència d'un mateix i l'acumulació de riqueses. El neoliberalisme peca de no entendre les capacitats humanes específiques, les quals s'orienten de manera natural vers la política, com és el cas de la creativitat, la deliberació, la llibertat ètica i política, la invenció i la reflexió. Tot afirmant això, Brown no rebutja els plantejaments d'Adam Smith, ja que considerava que l'interès pels aspectes econòmics era només un dels trets dels subjectes moderns. Per tant, l'argument de Brown consisteix a anar més enllà dels precis neoliberals de la defensa de l'*homo oeconomicus* en tant que la naturalesa humana que en resulta és malmesa. La vida no pot consistir només a satisfer les aspiracions econòmiques perquè seria posicionar-se contra la humanitat i les aspiracions democràtiques.

La majoria d'anàlisis i arguments que s'han presentat en aquest treball representen crítiques al declivi de l'espai social i polític, però cal també endinsar-se en la intersecció entre la democràcia i el capitalisme. És per això que serà útil presentar la teorització de Fraser, qui proposa una altra visió respecte de la dinàmica desdemocratitzadora del neoliberalisme basada en una crítica directa al capitalisme per tal de poder desenvolupar la democràcia (Fraser, 2020: 117-135). Cal assenyalar que el text en qüestió s'acosta més a la concepció marxista del neoliberalisme que a la resta de vessants.

Fraser engega el text amb la tesi segons la qual la crisi de la democràcia de l'actualitat es deriva d'una crisi de la totalitat social. D'aquesta es deriva la tesi central del capítol de l'autora: no es pot resoldre la crisi democràtica sense resoldre la crisi general de l'ordre capitalista. Així, l'autora argumenta a favor de la incompatibilitat entre el capitalisme i la democràcia. El capitalisme és titllat d'antidemocràtic en tant que no permet posar en disposició de la col·lectivitat qüestions relacionades a la producció. No es compta amb la possibilitat de decidir en societat què i quant es vol produir, d'acord amb quines relacions socials, la relació

que es manté la natura ni l'organització de la reproducció social. Llavors, el capitalisme no genera àmbits de deliberació ni la participació política igualitària que es troba al centre de la democràcia. En conseqüència, afirma Fraser, l'actual règim d'acumulació ha generat una crisi de governamentalitat democràtica en sentit foucaultia. Per tant, el dèficit democràtic es deu a la contradicció política que s'expressa en l'actualitat segons la qual el poder públic representa la condició de possibilitat per l'acumulació de capital, però l'impuls del capitalisme vers l'acumulació il·limitada desestabilitza els poders públics.

Fraser atribueix així la crisi de la democràcia a la crisi del capitalisme, ja que aquesta darrera es configura com a crisi general de l'ordre social capitalista que afecta totes les esferes de la vida per igual. Això no obstant, se li podrien criticar una sèrie d'elements. L'autora sosté una visió totalitzant sobre l'economia, a partir de la qual tots els problemes i factors de crisi s'atribueixen a la infraestructura en virtut de l'economicisme. L'autonomia de la política no és concebuda, la qual cosa és un element propi de les aproximacions marxistes a la desdemocratització (Harvey, 2005). En contrapartida, Fraser afirma que no s'ha de tractar la crisi democràtica des del politicisme, ja que el problema de la democràcia transcendeix la política, sinó que depèn també de conflictes i contradiccions que es generen en l'àmbit econòmic.

En conclusió, per tal d'entendre perquè la democràcia entra en declivi, Fraser argumenta que s'ha d'observar la relació que manté amb els aspectes econòmics. L'anàlisi sobre la conjunció entre el declivi de la democràcia i el neoliberalisme és la línia general que sol ocupar als acadèmics, de manera que l'originalitat de Fraser rau en el fet que incorpora una crítica al capitalisme. La utilitat d'enfocaments anticapitalistes davant la crisi generada pel neoliberalisme es deu a l'aportació d'una solució o sortida a la qüestió i a la distància que pren dels abundants diagnòstics negatius de la recessió de valors democràtics (Han, 2014; 2022; Fukuyama, 1992).

Per tal de confeccionar aquest darrer apartat, ens referirem a les idees de Wendy Brown exposades al llibre de 2019. En aquest text, l'autora segueix les idees de Fraser, però pren un to i un vessant de la crítica diferents. Brown comparteix amb Fraser la situació de crisi produïda pels efectes neoliberals sobre la democràcia, però considera que es dona per motius lleugerament diferents. Els motius en qüestió són l'economització i mercantilització de les esferes i la introducció de metodologies mercantils en àmbits públics per part del neoliberalisme. Llavors, Brown assenyala el neoliberalisme com a culpable de preparar el terreny de les forces antidemocràtiques de l'actualitat, entre les quals assenyala l'augment de la ultradreta en la majoria de països del Nord global. Encara més, afirma que les formulacions del neoliberalisme sobre la llibertat animaren a aquest ressorgiment. D'aquesta manera, l'argument que defensa constata que la cultura política neoliberal i la producció del subjecte neoliberal no causen la insurgència de la dreta sinó que l'impulsen.

Conclusions

A continuació, es realitzarà un breu resum d'allò que s'ha exposat en els capítols d'aquest treball. En primer lloc, s'ha presentat una descripció i un repàs de les idees bàsiques del liberalisme, el neoliberalisme i l'ordoliberalisme. En primer lloc, el liberalisme es pot definir a partir de l'acotació dels seus valors principals i conceptes centrals, entre els quals es pot situar la llibertat d'elecció, la defensa de la racionalitat, la individualitat, el progrés social i la importància dels drets individuals. També pot ser definit en ordre cronològic, com és el cas de les fases històriques del liberalisme que descriu Michael Freedon. En segon lloc, el neoliberalisme neix en el col·loqui Walter Lippman el 1938 a París i és encapçalat per autors com Friedrich Hayek, Wilhelm Röpke i Alexander von Rüstow. Finalment, l'ordoliberalisme és la vessant alemanya del neoliberalisme que defensa la implementació d'intervencions estatals tant en l'esfera econòmica i estatal com en l'àmbit social. Els grups d'autors o corrents més importants dintre de la tradició neoliberal són quatre: els economistes austríacs, entre els quals es situa a Von Mises i a Hayek; l'escola de Friburg o els neoliberals alemanys, qui assentaren les bases de l'ordoliberalisme i entre els quals es desataca a Walter Eucken, Franz Böhm i W. Röpke; l'escola de Chicago, d'on sorgeixen Friedman i Becker; i l'escola de Virginia, on es teoritza sobre l'elecció pública i destaca Buchanan.

Els aspectes i característiques pròpies del mercat van endinsant-se en l'Estat, en l'espai públic, en el terreny del fet social i en el del fet polític. És la racionalitat neoliberal l'encarregada de l'economització de les esferes no econòmiques, de l'aplicació del model del mercat als espais que no hi participen i sobretot, que els principis democràtics esdevinguin econòmics i es buidin de significat. Així ho argumenta Wendy Brown al llibre *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. En les seves publicacions posteriors, d'entre les quals destaca *En las ruinas del neoliberalismo*, presentarà com a desenvolupament d'aquests arguments que la racionalitat neoliberal no només s'encarrega d'economitzar les esferes de la vida, sinó que també presenta com a bessó d'aquest tipus de raó la disciplina dels subjectes, la maximització de la llibertat i la demonització del que és social i la democràcia.

L'Estat neoliberal es configura com a contradictori i oposat als principis democràtics. Gràcies a mesures com les descrites abans i a les intervencions destinades a crear i mantenir el mercat, l'Estat esdevé totalment subordinat al mercat en tant que passa a governar per a aquest. El que es prioritza i allò al que se serveix deixa de ser la ciutadania i passa a ser l'economia de lliure mercat. És per aquest motiu que la legitimitat dels governs neoliberals prové del

creixement econòmic que assegurin. Els mètodes de la governança desplacen les funcions polítiques de l'Estat, com la inversió en educació, la defensa de la sanitat pública, la deliberació pública al voltant de la justícia i el manteniment de l'oposició (Mouffe, 1993). D'aquesta manera, la vida pública es redueix a la resolució de problemes i a les funcions administratives. A més, el poder estatal es descentralitza i passa a ser quelcom dispers i relacional. A partir de la promulgació des de l'Estat de la governança, els seus mètodes s'estenen arreu de les esferes que l'envolten.

Tant l'Estat com el subjecte passen a estar subordinats al mercat a causa de la racionalitat neoliberal. Originalment enteses com a figures de sobirania política, es transformen en titelles de les empreses i l'economia financera capitalista. En conseqüència, es generen canvis tant en la relació entre els subjectes i ells mateixos com en la relació entre l'Estat i els ciutadans. Finalment, els elements polítics que configuren els ítems protagonistes del capítol són buidats de significat i passen a ser entesos amb coordenades econòmiques.

La tesi que defensa Brown respecte a la desdemocratització en l'actualitat és el reforçament de moviments antidemocràtics com l'abans esmentat. Lluny que aquesta situació fos planejada pels teòrics neoliberals tradicionals, com ara Hayek o Milton, el neoliberalisme produeix fenòmens i conseqüències que els seus fundadors no anticiparen i que generen la crisi d'avui dia. Entre aquests apunta els populismes, el desbordament accidental del sector financer, la mescla del mercat i la moral i la intensificació del nihilisme, el fatalisme i el ressentiment. Els exemples que cita en la seva obra són conflictes entre empreses corporatives estatunidenques i els seus treballadors, dels quals sempre n'extreu la conclusió segons la qual el que és públic i social es troba desprotegit i en desavantatge enfront del que és econòmic. A més, no només s'ha d'entendre que aquests àmbits siguin vulnerables, sinó que el neoliberalisme impulsa aquesta situació de manera activa en tant que les entitats impregnades de la racionalitat imperant apliquen mesures per anar-hi en contra. Per tant, el beneficiat d'aquest fenomen, com en la resta de dinàmiques desdemocratitzadores, és el capital.

Aquest Treball de Fi de Grau es limita a la consideració, l'anàlisi i la reflexió respecte dels elements esmentats amb anterioritat. Malgrat que s'hagin proposat una breu deliberació sobre les possibles sortides a l'ordre polític, social i econòmic que estableix el neoliberalisme a partir de la crítica anticapitalista de Fraser, en aquest text no es presenta de canvi a la situació actual. Recollint aquesta idea com a límit d'aquest treball se situa també la falta d'investigació i explicació sobre el vessant marxista de l'anàlisi sobre el neoliberalisme. Tampoc han estat elaborades les pràctiques de la governança en profunditat ni la seva aplicació a altres nocions polítiques que no siguin la democràcia ni l'Estat, respecte a la qual cosa s'han citat una sèrie d'articles que poden servir com a lectures i desenvolupaments posteriors. En darrer lloc, no s'ha

aconseguit elaborar una exposició dels efectes desdemocratitzadors sobre les funcions i l'estatus de la ciutadania. El que es recull dels límits esmentats és la possibilitat de convertir-los en futurs treballs d'investigació acadèmics.

Referències Bibliogràfiques

- Aguilera, Ruth V. (2009). «Codes of Good Governance». *Corporate Governance: An International Review*, 17:3. 376-387.
- Ayers, Alison J i Alfredo Saad-Filho (2014). «Democracy against Neoliberalism: Paradoxes, Limitations, Transcendence». *Critical Sociology*, 41: 4-5. 575-578.
- Bevir, Mark (2010). *Democratic governance*. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, Wendy (2019). *En las ruinas del neoliberalismo*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Brown, Wendy (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Princeton: Zone Books.
- Courtland, Shane D., Gerald Gaus i David Schmitz (2022). «Liberalism». *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [en línia].
<<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/liberalism/>>.
- Crouch, Colin (2004). *Posdemocracia*. Barcelona: Taurus.
- Donahue, John D. i Richard J. Zeckhauser (2012). *Collaborative Governance: Private Roles for Public Goals in Turbulent Times*. Princeton: Princeton University Press.
- Elkington, John (2006). «Governance for sustainability». *Corporate Governance: An International Review*, 14: 6.
- Everest-Phillips, Max (2013). «Governance for growth: Improving international development through Anglo-Japanese Cooperation». *Eastern and Western Ideas for African Growth*. 121-143.
- Foucault, Michel (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Londres: Palgrave Macmillan London.
- Foucault, Michel (2012). *Vigilar y castigar*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Fraser, Nancy (2020). *Los talleres ocultos del capital*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Freedman, Michael (2019). *Liberalism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, Francis (1992). *The End of History and the Last Man*. Nova York: Free Press.
- Laval, Christian i Pierre Dardot (2013). *La nueva razón del mundo*. Barcelona: Gedisa.

- Han, Byung-Chul (2022). *Infocracia: La digitalización y la crisis de la democracia*. Barcelona: Taurus.
- Han, Byung-Chul (2014). *Psicopolítica: Neoliberalismo y nuevas técnicas de poder*. Barcelona: Herder Editorial
- Harvey, David (2007). *Breve historia del neoliberalismo*. Madrid: Ediciones Akal.
- Hayek, Friedrich (1978). *The Constitution of Liberty*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heath, Joseph (2020). «Methodological individualism». *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [en línea].
<<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/methodological-individualism/>>.
- Lemos, Maria Carmen (2006). «Environmental Governance». *Annual Review of Environment and Resources*, 31. 297-325.
- Mouffe, Chantal (2021). *El retorno de lo político*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Perreault, Tom (2009). «Environmental governance». Dins Noel Castree, David Demeritt, Diana Liverman, Bruce Rhoads (ed.). *A Companion to Environmental Geography*. Hoboken: Blackwell Publishing. 442-460.
- Peters, B. Guy i John Pierre (1998). «Governance without Government? Rethinking Public Administration». *Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART*, 8: 2. 223-243.
- Zakaria, Fareed (1997). «The rise of Illiberal Democracy». *Foreign Affairs*, 76: 6. 22-39.